

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library

S.D.P.B.

Coll. No. 837

Title Jātivivēka

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No. : 837 Subject : Dharmasastra

Title : Jativareka

Author : Visvanāther Scribe : Krishna

Date of the work : - Date of the Ms. : V.S. 3839

Place of the work : - Place of the Ms. : -

Size : 4.5' by 9.8" Extent : 35 foll.

Language : Sanskrit Script : Devanāgarī

Remarks : -

॥ ज्ञातिविशेषस्वयं धोये ॥
रघुनाथमहस्पृह २५ सा १

१

श्रीगोपीजनवधोभायनमः॥ अथ विश्वं नरशास्त्रात्॥ सत्यलोकाधि-
 पो देवो ब्रह्मा वै चतुराननः॥ आद्ये हवयुगस्यादौ निविष्टः कर्मलासनो॥ १॥
 स्रष्टा प्रजापतिः सर्वानुरूपान् ससृक्षसान्॥ स मुखाद्ब्रह्मण नृजते बाहु-
 नः क्षत्रियो नृत्तथा॥ २॥ उरु रूपास्ततो वैश्वानरं शूद्रांश्चैव स्रष्टा दत्तः॥ ३॥
 हव विश्वकर्मा एव ब्रह्मा कर्मसंभवः॥ ३॥ आगत्य विश्वं कर्मा वै नमश्च
 क्रैस्य यं भुवे॥ अहमस्मागतो ब्रह्म नृब्रह्मि किरुवाणिने॥ ४॥ ब्रह्मो वा-
 च॥ ५॥ भौमान् सृजान् यथा पूर्वमासन् कुरु न भवतान्॥ उद्यमानि ना-
 चिन्तानि भुवनानि दिवो कसां॥ ५॥ यं नृदुर्गो लिवाप्यश्च कवचा न्पायुधानि
 च॥ वाजिकर्माणि वासाश्चि चित्राणि विविधानि च॥ ६॥ इदं श्रुते मरुत्पादित्वा २

२

नृतां विक्रियास्तथा॥ यथा न्यदपि विश्वेऽस्मिन् तत्कुरुष्व मे हामते॥ ७॥ वि-
 श्वस्य कार्ये सदसद्रूपं वेत्ति मवानूयतः॥ विश्वकर्मा वाच॥ यदुक्तं भवता ब्रह्म-
 नृचे स्य हव्यत्प्रसादतः॥ ८॥ दिवि मर्त्येषु यज्ञानं त्रिष्य मा चैव विधत्ते॥
 न संति कर्मकर्ता मर्त्यलोके विशेषतः॥ ९॥ कथं तत्कर्म सिद्धिः स्यात्तूत नृ-
 दिप्रपितामह॥ ब्रह्मो वाच॥ चतुर्वर्णाः स मुद्रुताः प्रति लोमानु लो मजां॥
 १०॥ ते भ्यो ये च सुता जाता ये चान्ये तस्य मुद्रुवाः॥ तान् लोकां यथा वक्ष्यते त-
 माणि नियोजय॥ ११॥ यथान ह्येतै किंचिन्न गत्वा यं जगत्पते॥ इत्यादि शेषे
 विश्वकर्मा ब्रह्मण त्रिष्यिनां वरः॥ १२॥ न त्या विधिं तथा च कर्म लो क भुपेत्य-
 सः॥ वर्णं सं करान् वीक्ष्य मिश्रवर्णं स भवैव च॥ १३॥ स कुडान् गोलको नृवी-

२

रूप प्रति लोमानुमानान्। वर्णान् वर्णेषामाज्ञातास्ते वर्णसंकराः ॥ १४ ॥
 जातये ब्रह्मवर्णे भवेति श्रवणप्रकीर्तिताः ॥ स्त्रीपुत्रेतासु पुत्र्यो ये जातास्ते बहु
 धाक्षितौ ॥ १५ ॥ तेषां जात्यश्रवणमिति पृथक्त्वेनाकरोत्तदा ॥ विश्ववृद्धिश्चकार्षां धैते
 षावे। जीवनाय च ॥ १६ ॥ बभूवुर्जातिस्त्रियापुत्रौ दुदौ सुतौ कुंडगोत्रकौ ॥ पत्न्यो जीवति कु
 ण्डः स्नातते भर्तृद्विगोत्रकौ ॥ १७ ॥ कुंडगोत्रकनामानौ किञ्चिन्मनौ द्विजातितः ॥
 इति ॥ स घो जातवपुः पुराणपुरुषो रूद्रो पिशातात्मवान् ईशानोपि च पश्चिमा
 गमपरः शुभ्रोपि ब्रह्मन्तरः ॥ कामोदक्षिणलांगतो मम्यपतिर्दशार्धरूपश्च स रु
 द्रेतासां चरितं स्वमेव सकलं पस्तं नृमाप्तिश्चरे ॥ १८ ॥ यं विना
 सञ्चिदानंदेन वैद्यो विद्यते श्रवः ॥ ईशाशानक्रिया रूपां वंदे स ह्यस्मिन्निजं ॥

२० ॥ ब्राह्मणो यंतु तेनेति श्रुतिराह प्रपंचितः ॥ भजेतमाद्यं पुरुषं वर्णनामादिका
 रणं ॥ २१ ॥ नाशरणस्ततो भानुरीश्वरः सामसंज्ञकः ॥ भद्रो मिथ्यामवापुस्ते प्र
 त्पंड पुरवा सिनः ॥ २२ ॥ चत्वारस्तनयाश्चासन् सामराजस्य विश्रुताः ॥ वि
 श्वनाथो महादेवो भानुर्लक्ष्मी परस्तथा ॥ २३ ॥ स पावानसंख्यो भूद्विश्वनाथो
 गुणव्रजे ॥ निवासः श्रीस्वरस्य त्वां रूपौ रार्थकृत्वा श्रयः ॥ २४ ॥ नाशिषान्यप
 संभवः सच पुनः श्रीविश्वनाथः कलौ व्यासत्वं मन्यगात् श्रुतिपरः कित
 त्रचित्रमहत् ॥ तस्माच्छास्त्रपरोक्षवास्तुबुधः प्रागंगभूस्तद्भोगोपीनाथः क
 विः कुरोति सगुणं जातेर्विवेकं स्फुटं ॥ २५ ॥ आचारेण्यवहारैश्च प्रापश्चित्तविशे
 षतः ॥ ज्ञात्वा जातिविवेकं च द्विजः स्पर्शं त्यमर्हति ॥ २६ ॥ ब्रह्मक्षत्रियविद्वज्ज
 ण

3

वर्णाः प्रोक्ताः स्वयेभ्यः ॥ तेषां धर्माः पृथक् कृत्यानां च पूर्वदिज्ञातयः ॥ २७ ॥ व
 र्णेषु सप्तम्यन्ताः प्रति क्रौमनु क्रौमतः ॥ तान् प्राणिनप्रवक्ष्यामि नामक
 र्मविभेदः ॥ २८ ॥ वर्णिनां स्त्रीषु ये ज्ञाता रजा प्रथमा मताः ॥ परस्परविवा
 हेभ्यस्तान् जुगानास्तथा परे ॥ २९ ॥ मैत्री बंधादि क्रौमेन तत्रिधा संप्रकीर्तिताः ॥
 अमृतं मारजाः कुजे मृते भर्तृरि गो कृकः ॥ ३० ॥ स्यान्नु क्रौम्यो दिज्ञाता पो
 संस्था यैर्विदुः क्रौकः ॥ चानु क्रौमेन वर्णानां षट् भवन्ति नराः क्रमात् ॥ ३१ ॥
 प्राति क्रौमेन षट् ते स्फुरितिरादश भेदतः ॥ एते द्वादश मिश्रास्तु चतुर्वर्ण विप्रि श्रिताः ॥
 ३२ ॥ ते स्फुरेष्टा धर्मो जेदाः षष्टि द्वादश सयुताः ॥ हतास्ते षष्टि संश्लेषेः षट् त्रिंशद्व
 त संश्लेषा ॥ ३३ ॥ अस्मिन् राजास्तु जायन्ते तान् वक्ष्यामि प्रगल्भते ॥ वर्णतः कथि

3

धर्मस्या

ॐ

तः कश्चित् पूर्व संवत्सरात् ॥ ३४ ॥ तेषां नामानि धर्मणि धर्मा धर्मान् ब्रूवेधुना ॥
 याज्ञवल्क्यः ॥ तिस्रो वर्णानुपूर्वेण देवतथैका यथाक्रमं ॥ ब्राह्मण क्षत्रिय विंशो
 भूदजन्तवः ॥ मरुद्विस्त्रिंशो बह्वर्च्यनिषाहो ब्रह्मन् क्रमात् ॥ माहिष्यो चैक्षत्रिय यो
 तो नु क्रौमाः क्रूरतो विशः ॥ इत्यनु क्रौम षट् ॥ अयोग वंश्च क्षता च चाडा
 द्रसंभवः ॥ विशो मा गज वेदे हो नृपात्सुतो विद्रो मजाः ॥ ३५ ॥ इति प्र
 ति क्रौम षट् ॥ तथा च मनुः ॥ विप्रामुखा व द्वा स्त्रे हि क्षत्रियाणां विशिष्टि यो ॥
 अं वषः ॥ अस्यां मिषादे संजातेः पार्षद वोपिया ॥ माहिष्यो गौ प्रजापेते वि
 द्भ्रांग नयो नृपात् ॥ भ्रायां करणो वैश्यादिना स्ते वै विप्रिः सुतः ॥ ब्रा
 ह्मणा क्षत्रियात्सुतो वैश्या तू वैदिहि कस्तथा ॥ भ्रायां तस्तु चाडा लोसु

था

जाति
४

विवेक

२५

वधर्मबहिःसूतः॥ क्षत्रियाणां गंधं वैश्यान् भद्रात् शतारमेव च॥ भद्रा
दायोगं वैश्यान् जनयामास वे सुतं॥ माहिषेण कुरिण्यो तु रथकारः प्रजा
पते॥ अथ सतातास्तु विज्ञेयाः प्रतिगोमानुगोमजाः॥ ४४॥ इति॥ ब्राह्म्यो वा
हस्तथैवार्थः प्राजापस्तथासुरः॥ गंधर्वो राक्षसश्चैव येशां चोऽष्टौ क्रूर
ग्रहाः॥ पाक्षवत्स्यः॥ अथ तारो ब्राह्मणस्याद्याः शस्ताः गंधर्वराक्षसौ॥ राक्षस्तथा
सुरो वैश्वेभद्रैश्चोत्पस्तुगर्हितः॥ ४५॥ इति ग्रंथचक्रं नाम प्रथमपरिच्छेदः॥ ॥
अथ संकरजातिविवेचनमाह॥ तर्हि सा संकुरजातिर्ब्रजक्षेत्रमंशेरेण सा
न भवतीत्युच्यते विवाहाः॥ आसुरः क्षेत्रजश्चैव दत्तश्च कृत्रिमस्तथा॥ गृहो
पत्नौ पवित्रो च कानी नश्च सहो दजः॥ श्रीतः पौनर्म्यश्चेति दशपुत्राः प्रका

र्तिताः॥ इति दशपुत्राः॥ श्रेयाः षोडश संस्काराः कृपारूपा जनात्पुत्रा॥ विज
भद्रात्पुत्रानां च मया प्रोक्ताः पृथक् पृथक्॥ ४६॥ अथ जातिविवेचनं॥ ॥
स्त्रीपुष्पशैर्यरानाम ब्राह्मणेन सुसंगता सा सततं नयं सोपि नो जन्मो मा
गधाधिपः॥ सूर्यपुत्रा च तस्या स्त्री तु सहना भृञ्जी मूढतः॥ न तेन पितृवत्त
र्जाः क्षिपाः सर्वा विशेषतः॥ इति भोजद्रोमगंधः॥ तस्य मागधजाते सुकृन्प
कापि प्रसंगता॥ तत्पुत्रः शाश्वतीकृन्प कृधिनो देवताधिपः॥ प्रतिमा पूज
येद्बिम्बोरसो शंखादिचिह्नितः॥ स पयःजनितं ता सो द्रविणं तस्य जीवने॥ अ
पांक्ते पोष्य भोज्यान्तो वर्णत्रय बहिःवृतः॥ तथा च मनुः॥ देवाचै न पुरो वि
प्रो वित्तार्थी वः सरत्रपै॥ असौ बलको नाम सर्वकर्म सुगर्हितः॥ स एव देव

४

५

तु कंचैव स वासा जलु माविशेत् ॥ ५३ ॥ वड्या ॥ ॥ क्षत्रिपाविप्रसंयोगात्तुजातोक्त
 सा बलित्तकः ॥ राजन्यः क्षत्रधर्मेभ्योऽप्यधिकः संप्रकीर्तितः ॥ ५४ ॥ मूर्खो वसि
 त्ते राजन्यः ॥ ब्राह्मणो क्षत्रियात्सूतः प्रातिलोभ्येन जायते ॥ क्षत्रियाणाम
 सौधर्मे कर्तुं महत्पशेषतः ॥ द्विचिञ्च क्षत्रजातिभ्यो नूनता तस्य जायते ॥
 गजब्राह्मिणः मश्यानां वाहनं कर्म सारथिः ॥ वैश्यधर्मे तु सूतस्य नाधिकारः
 क्वचिन्मवेत् ॥ सूतः सारथिः ॥ वैश्यस्त्री द्विजसंभूतो बध्नः स्वादनुको मतः
 अन्येभ्यो वैश्यजातिभ्यः षडुर्ध्वं प्राधिको मतः ॥ नरबाजिगता हानां नि
 किं सा तस्य जीविका ॥ ५५ ॥ अंबवो वैश्यः ॥ वैश्यायां क्षत्रिया जातो माहि
 ष्यसु नुलो मतः ॥ अथ पि कारनिरतश्चैश्वर्यगोविदः ॥ व्रतबंधाधिकास्त

तु

स्य कलाः सुः सकला विशः ॥ ज्योतिषं शकुनं शास्त्रं स्वरशास्त्रं च जीविका ॥ ज्योतिषी ॥
 क्षत्रिपा मागधं वैश्या जनेन यामा सवे सुत ॥ सुबंदी जनस्तु कौ व्रतबंधा दिवर्जितः ॥
 शूद्रेभ्योऽप्यधिकं किंचित्तस्य जीव नमुच्यते ॥ वैश्यां तं कारगद्यो दिषद्वा सुकलाक्रमः ॥ वाक्षमः
 गणपद्यादिभिर्वा लिबिरु दानि महीभुजां ॥ बंदी जनः ॥ माहिष्येन वरणां तुरथ कारः
 प्रजायते ॥ नैवोपनंपतं तस्य शूद्रधर्माद्विहितं क्वचित् ॥ वर्तनं शिल्पिवत्पाचलो
 किं शिल्पस्य शास्त्रनः ॥ बाट ॥ शूद्रां शयनं मा रोप्य ब्राह्मणश्च कथं च न ॥ जनये
 त्प्राप्य धर्मेण तस्यां पारस्यं सुतं ॥ महा शूद्रः सविज्ञेयः शूद्रेभ्यः किंचिदुत्तमः ॥
 स्वर्णकारस्य तस्येह स्थानं जो चं पवित्रं ॥ शौचः शूद्रस्य धर्मेण वर्तनं तस्य
 जीवितं ॥ स्वर्णकारः ॥ स्वर्णकारस्त्री ब्राह्मणेन स गता जनयेत्सुतं ॥ अ

५

भीरपत्न्या पति तंमिति तं विप्रिर्ब्रवीत् ॥ तेषां संधौ बसेत् घोरे बहु स स्पेज तावु कि ॥
 अर्जितं गोमहृष्यादि पोषयेत् नृणां नारिणी ॥ दुग्धं दधि प्लुतं तत्रं विक्रीयते
 धनापच ॥ शूद्रेभ्यो मूना ता धर्म तस्य सर्वस्य चिभृता ॥ मोक्षी ॥ विप्र संस्कार ही
 नश्च ब्राह्मण मंजिना यते ॥ ब्राह्मणो तस्य तत्पुत्रो भूज्जकः स हि स्मृतः ॥ ब्राह्म
 णो भूज्जकः पुत्रस्तथा वर्तको भवेत् ॥ आवर्तकः ब्राह्मणो वर्तकाभ्यां यः पु
 त्रः शकृत् धातकः ॥ शकृत् धातकः ॥ ब्राह्मणो शकृत् धातेन सूतो सो पुष्पशेखरः ॥
 वैष्णवो लोकभाषा ॥ भूज्जकं हृदयः प्रोक्ता श्वव्याहः पर्वतः क्रमात् ॥ तेषां व
 र्माणि वक्ष्ये हं जीवनाय विशेषतः ॥ वत्सेर्हरे हरे ते श्वगीत गाथा प्रबध
 कैः ॥ चरितैर्देश भाषा मिर्गेयं तं जीविकां स्मृता ॥ शौका राः स्मृता स्तेषां

ह

ररज

भूद्रधर्मानां हि क्वचित् ॥ भूज्जकं हृदयः प्रोक्ता श्वव्याहः पर्वतः क्रमात् ॥ तेषां व
 र्माणि वक्ष्ये हं जीवनाय विशेषतः ॥ वत्सेर्हरे हरे ते श्वगीत गाथा प्रबध
 कैः ॥ चरितैर्देश भाषा मिर्गेयं तं जीविकां स्मृता ॥ शौका राः स्मृता स्तेषां
 भूद्रधर्मानां हि क्वचित् ॥ भूज्जकं हृदयः प्रोक्ता श्वव्याहः पर्वतः क्रमात् ॥ तेषां व
 र्माणि वक्ष्ये हं जीवनाय विशेषतः ॥ वत्सेर्हरे हरे ते श्वगीत गाथा प्रबध
 कैः ॥ चरितैर्देश भाषा मिर्गेयं तं जीविकां स्मृता ॥ शौका राः स्मृता स्तेषां
 भूद्रधर्मानां हि क्वचित् ॥ भूज्जकं हृदयः प्रोक्ता श्वव्याहः पर्वतः क्रमात् ॥ तेषां व
 र्माणि वक्ष्ये हं जीवनाय विशेषतः ॥ वत्सेर्हरे हरे ते श्वगीत गाथा प्रबध
 कैः ॥ चरितैर्देश भाषा मिर्गेयं तं जीविकां स्मृता ॥ शौका राः स्मृता स्तेषां

मनुपा लयेत् ॥ ८३ ॥ राजगुरुः ॥ श्रीनिवासरसंयोगाज्जातोमहाभिधरः
 परः ॥ तद्योयोसावर्णसम्पत्कृतद्वेषेणगर्वितः ॥ शशौकौतुकप्रसाधनिपुदेय
 धनार्जन ॥ कृपात्स्वधृतिनिपुणः ॥ श्रद्धधर्मतरोपतः ॥ मन्त्रः ॥ वैश्व
 धीयेताश्रयाजोतातोवैतालिकोभिधः ॥ चारणोसावपिप्रवेम्पूनोव
 प्ररुधर्मतः ॥ ८५ ॥ शशौचब्राह्मणोचगुणवर्णिततपः ॥ संगीतकामशा
 स्त्रचजीविकृतस्यविसृता ॥ ८७ ॥ वैतालिकः ॥ नटका ॥ मोहिष्यवनिता
 स्ततैवेहाद्यप्रसूयते ॥ सकापस्वरुतिप्रोक्तस्तस्यकर्मनिगद्यते ॥ ८८
 लिपीनादेशजातानांलेखनं ससमाचरेत् ॥ गणकत्वेविचित्रंवीजया
 धुविभेदतः ॥ ८९ ॥ अधमः ॥ श्रद्धेजातिभ्यः पंचसंस्कारवानिसौ ॥ दैतयोः ७

कापस्वरुतिप्रोक्तस्तस्यकर्मनिगद्यते ॥ ८८
 दादरोवहि ॥ पंचैवमिश्रजातीनां संस्काराः कुलधर्मतः ॥ गर्भाधानं पुंस
 वनसोमंतजातधर्मच ॥ नामकर्मनिःक्रमणमन्नप्राशनचोक्तं ॥ मोजी
 द ॥ वेदमहानाम्नीमहाव्रतमतः परं ॥ ९२ ॥ उपनिषद्गतं गौदानं समाच
 र्त्तनं क्रामिधं ॥ विवाहपुत्रकामाय संस्काराः प्रोक्ताः स्मृताः ॥ ९४ ॥ वेदव्रते
 पनपनं महानाम्नीमहाव्रतं ॥ विनादादृशं श्रद्धाणं संस्कारा नाममात्रतः ॥ ९५ ॥ चा
 तुर्वर्णस्यसेवाहिलिपिलेखनेसाधनं ॥ यैवसायः शिष्यिकर्मतजीवनमुत्त
 र्त्तनं ॥ शिखापक्षोपवीतंच धोत्रनारत्नं मंजसा ॥ स्पर्शनं देवतानांच कापस्व
 कोविदार्जयेत् ॥ ९७ ॥ तिरंतरंतीर्थसेवासन्यासो मंत्रसाधनं ॥ देवतारो

जाति.

वे

धनं चेति स्त्री भूदपतना निषट् ॥ १८ ॥ संस्कारवस्था ब्राह्मण्यं रूपसजाता
देहातिनिगद्यते ॥ सा संगता आननेन क्षत्रियं जनयेत् सुतं ॥ १९ ॥ स सा
सुत्रधरो राजा लोकातीति गोपते ॥ समस्तेषु च वर्णेषु कुर्यात्पौत्रीपवित्रिचं ॥
२० ॥ तस्येयं जीविका प्रोक्ता भूदधर्मानि हि क्वचित् ॥ अत्र धरः ॥ द्विजः शूद्रोऽस
मायोगात् ॥ निषादवतिता जवेत् ॥ २१ ॥ निषादी द्विजतः सूते तनयान् पौत्रं
कामिधानू ॥ ते दोलाहवाहकाराणां विशोषादतगामिनः ॥ २२ ॥ अगता वाहका
स्तेऽप्युः कावडी वाहका मताः ॥ काहारा इति लोकेषु गर्भनेरूपजीविना ॥ २३ ॥ वि
कृपश्च धनानां च तेषां धर्मानि केचन ॥ काहाराः ॥ क्षत्रिया कन्यका वैष्णवा
नद्यामासवर्दिनी ॥ २४ ॥ सा वंशनी द्विजात् सूते मनुजा वडि यामिधं ॥ नग

चिवे

१२

रं गामदेशरूपा नृधत्वा चैरापराधितः ॥ २५ ॥ संक्षिपेद्धधनागारे विद्येतावृत्ति
मात्मनः ॥ ता वडिया ॥ वैष्णवी द्विजसंभूता कन्यका वडिका मिधा ॥ २६ ॥ सा चां व
या द्विजाश्चिष्टा जनयेत्तनयं रहः ॥ समो सार इति रूपातः सततं काटिकं यजेत् ॥
२७ ॥ को रूपपात्राणि चित्राणि रचयेत् जीवनाय च ॥ भूदधर्मेण सर्वत्र स्थिति रस्य
विधीयते ॥ २८ ॥ का सारः ॥ शूद्रो क्षत्रियपौजतावति लो गामिधानिका ॥ ब्राह्म
ण एव जौ ये तु पुत्रमारुते कुमकारकः ॥ २९ ॥ स शूद्रादीपते धर्मे चटपत्तु मन्त्र
पात्रपदान् ॥ आवृते हुं भकारश्च भूद्रा ब्राह्मणोऽपरः ॥ ३० ॥ स बी संज्ञेति ए
जायते ॥ सा सूतश्चित्रि जातु सूते ॥ विद्यातंतो म्रकुडने ॥ ३१ ॥ संस
र्जित ह का सारः ॥ कुर्यात्सत्तु विशो जतः ॥ घटने तान् पात्राणां तत्तु प

२

यवितर्जनी वनं ॥ १२ ॥ शास्त्रे कीनासी इत्युक्तो लोकेतां बट संशयः ॥ तां
 बटः ॥ ब्राह्मणो जायते वैशाख्यो सो वै देह का मिधः ॥ १३ ॥ भुङ्क्षते रक्षणां
 शशां कुप्यादनुपमहि सः ॥ सामान्यवनितापो व्या तासां भ्रांती च जीविभ्यः
 १४ ॥ तेषां लक्ष्म्यं धर्मतां नाधिकारो स्ति कर्हि चित् ॥ पण्यं गता नां रा
 शी च कुप्यादनुपमहि सः ॥ १५ ॥ रूपा जीवा सुता स्येव विषयः सुग
 तो विटः ॥ स एव तासां प्राणे को नान्यः कां तो पितृ त्पतिः ॥ १६ ॥ षष्ठि रुचतुः
 १७ ॥ कामशास्त्रं तदुपजीवनं ॥ भारते ॥ वेदांता गम शास्त्राणि स्य कविना
 रूपा च तौ दंति कुरुतास्मादु त वाद स्य परचनो चित्रे पणो वैद्यकं ॥
 नाना रत्न पुराण चैव पुरुष रत्नो धातु भाषाति पि प्रसा प्रशो नाद १

ग २५३ ३२५

क केति दंति तुरं प्रे शाच सामुद्रिकं ॥ १८ ॥ शिष्यो भोजनं पुष्पमर्दन विधिभरि
 पा सदा बंधुषु शानं रक्षत री सभारत कृतिः सो रवे पुत्रो गे पुत्रीः ॥ १९ ॥
 तां जाति विषा मि वारि पुरथा स्वे दंग गीर्षी दपं दुर्गाराम वति पभुदित च
 मत्पारः शिवा च दियः ॥ २० ॥ सुगंधं वनिता वस्त्रं गीतं तां वृक्ष भोजनं ॥
 शिष्या च मृषां चैव भोगा वृक्ष मुदा हतं ॥ २१ ॥ १२ विद्या श्रुद संयोगा त्
 १३ तारं जनयेत् सुतं ॥ स निषाद इति रज्जातः सर्व धर्म बाहिः वेतः ॥ २२ ॥
 १४ शि चार विहीनः स्यात्पाप विनि रतः सदा ॥ वागुरापा शपाणिस्तु सुग
 वं धुन को विदः ॥ २३ ॥ आराप पुत्रा तीना मंत म्भ स वने चरः ॥ क्रोधा
 नितो मा स रत्या तपा जीवे त्सदैव हि ॥ २४ ॥ च दौ पाप विदो कुप्यादिरा

जाति
१०

विबेन

त्रौ विस्मयकारिणी ॥ द्विधा पापार्थि रस्योत्पद्यो मस्तु चरित्तु सः ॥ २४ ॥
पारधिः ॥ वैश्या क्षत्रियोर्जातो मातृपुत्र इति गीयते ॥ समाहिष्यो निषादस्त्री
संगमाऽनयेत्सुते ॥ २५ ॥ माता कारमसौ लोके माता कारः प्रगीयते
कुसुमानि सशा कानि वर्धयेद्वनवृक्षयोः ॥ २६ ॥ सहीनः मद्रथर्मेभ्यः समस्तैः
सप्तब्रह्मैः ॥ पात्री ॥ ब्राह्मणो क्षत्रियात्सीतः संज्ञात इति कीर्तितः ॥ २७ ॥
ब्राह्मणो मपि वैदेहीस्तुद्रा आतेति विस्मृता ॥ वैदेही मद्रसंयोगास्तुद्रं स त
ते सुते तु सा ॥ २८ ॥ वैद्या दीनां चतुर्णां स पात्रं कुर्याद्यथा रुचिः ॥ अन्नो
नां मद्रुद्योगेन मासं पाचयेत्तैः ॥ २९ ॥ सोम्याहं सुखं वणाति को

र

१०

स्मरुन पापकैः ॥ वातः पित्तकृद्वा दानि क्षयो पदं संपन्नरैः ॥ ३० ॥ मद्रधर्मनि
पिबेत्सपशास्त्रविशारदः ॥ पार्श्वत्पनतु श्रीमानां मतेषु परिनिष्ठितः ॥ ३१ ॥ गुणा
श्च तस्य कृषिता ज्ञा विनास्वेतकर्मणा ॥ सपचारः ॥ मद्रा दायोगं वीजा तावे
शपापमिति विस्मृता ॥ ३२ ॥ ब्राह्मणो वैश्य जनिता स च वैदेहकः स्मृतः ॥ आपो
गवी सार्वेदेही मैत्रेयं जनयेत्सुतुसः ॥ ३३ ॥ स्यात्पुषः समये नित्यं घंटा वादन तस्य
रः ॥ प्रबोधं नागराणां च कुर्यान्मगलगापनैः ॥ ३४ ॥ लघ्वितं ज्ञेयं वीजापत्तये
सा तस्य जीविका ॥ दौ कृत्ति कूरः ॥ द्विज वैश्या समा यौगा ज्ञातां वष्टु रं धिक् ॥
३५ ॥ ब्राह्मणो जायते वैश्याद्यो सो वैदेहकः निधाः ॥ सो वशजनयेत्सुतु
वैदेहकं न संस्तुते ॥ ३६ ॥ समुद्रधर्म रक्षितोऽभ्यसेनायस्य साधवे ॥ जीवि
का तस्य कृषिता हरिप्रेशये ज्ञेयने ॥ ३७ ॥ वेनः ॥ वैश्या वलीका ॥ वैश्या

१९

२०

शत्रिपसंयोगा न्नाहि ध्याना यतैंगना ॥ शत्रिपावेरपसं योगा जाता सोमा
 ग धाभिधः ॥ ३८ ॥ सा माहि ध्या माग धा च भु धा मार्गिक संसं ॥ गीतं चतुर्वि
 धं वा ये म अपसे जी वना ये वे ॥ ३९ ॥ मा दली ॥ अ द्रा द योग वी जाता वे रपा
 गर्भ समुद्र वा ॥ अ योग वी सा सै रे धी त्रु पा य रुं जन पे सु तं ॥ सह न
 अ द्र जाता ती न्यः से वां कुर्या त्रु दि जाति पु ॥ ४० ॥ पा द योः क्षा तु न ते षा ध्य मा
 श्रो भा च सा धनं ॥ अ भ्ये ग म र्दनं चैव च दे ना तु र्ने पनं ॥ ४१ ॥ म ग ना ने
 मे अ द्र योग भं गार स्थ नां न वा ॥ आ जी य स्त स्य सं प्रो क्त स्त स्त्री से रं धि रु
 प ता ॥ ४२ ॥ विश्वं न र च तु ष षिः कृ णा पि शान से वनं ॥ प्र सा धने ति च तु रा से रं
 धी वृत की र्ति ता ॥ ४३ ॥ म र्द नी से रं धी ॥ वि प्रा त्र भ्रां समुद्र लो न रः पार स ॥ १९

गाभिधः ॥ स ए व स्या त्रि पा दोऽत्र लोके न्ना पारि की र्ति तः ॥ ४४ ॥ दु ग्रा त्र भ्रां
 समुद्र ना शत्रि पा दे व रं व ला न् ॥ सो ग्रा नि शी र सं योगा जाता ॥ अ धि वं जन पे तु
 रु तं ॥ ४५ ॥ स भद्र धर्म वि हि नो दि जा नां लेख हा र्कः ॥ देशा दि शां तरं ग रु
 द्धि प्र च रण वे ग तः ॥ ४६ ॥ सा जी वि ब्राः स्य वि हि ता जा धि म स्य वि शे ष तः ॥
 धा व ता ॥ शै वाः पा भू प ता भै व म हा वृत प रा स्त था ॥ ४७ ॥ तू र्पा ब्रा ह्म
 र्वाः प्रो क्ता भै रा ए ते त प स्ति नां ॥ शै वाः पा भू प ता भै व त पो धर्म प रा प णा
 ॥ ४८ ॥ अा रु उ प ति ता स्ति स्मिः भद्रा प णा ग ना र ता ॥ ते भ्य स्ता भ्य भ्य सं जा
 तो जे स्मां कुर र ता रि तः ॥ ४९ ॥ स ज रा भ स्म धा री न शि व वि गं प्र प ज ये तु ॥ तां
 न भ क्ष तां द व्वा ग वः क्षे त्र णि शा नि ती ॥ ५० ॥ वि वा य प्रा णि नि र्दि त म न्य

भ

१२

किमपि भक्तितः ॥ चंडीशं न दिति रूपाते तेन तस्यैजीवनं ॥ ५२ ॥ धारयेद्वि
निर्मलं भक्त्या लोभान् धारयेत् ॥ भक्त्या नरकगच्छेत् दूषणा चैव न
दधीः ॥ ५३ ॥ गुरवा ॥ क्षत्रियाभूदसंयोगात् क्षततारं जनयेत् सुतं ॥ उग्र
भूतं स मुमुक्षु क्षत्रियादेव केवलात् ॥ ५४ ॥ क्षत्रु रूपा यजनयेत् क्षे
मकंतनयं क्षितौ ॥ हीनः स भूदधर्मे भो हार रक्षास्पजीवनं ॥ ५५ ॥ दार
वैरै रर ॥ ब्रह्मण्यं वैश्यं जनिता कन्या वै देहक्रीमता ॥ विप्रात् वैश्यं गनीजा
तो बध्नन्त्यभिधीयते ॥ ५६ ॥ सायै देही स चो बध्नन्त्यभिधीयते ॥ कुली वलः ॥
कुली वलः सः ॥ गीतज्ञो देहा देशं तं व्रजेत् ॥ ५७ ॥ साजीविका स्पृष्टा धिता चा
रणा स्पृष्टा भुक्ता ॥ कुली वलः ॥ चारणाः ॥ क्षत्रिया वैश्य संयोगाज्जाता मग

न

१२

१३

धिका तु सा ॥ ५८ ॥ वैश्याभूदसंयोगात् जाता योगवकौ भिधा ॥ मर्ग
धयोगवाहीभ्यां भंजं स इति जायते ॥ ५९ ॥ सवर्णवाह्यो वर्णेषु सस्पृष्टत्वं
विशारदः ॥ कान्तानां नृत्पशा का सुनृत्पं का स्पृष्टा क्षिपेत् ॥ ६० ॥ जी
का तस्पृष्टा धिता तद्व्यं नृत्पकारणात् ॥ न दधी ॥ अमीर र विप्राभ्यां ये
ग्राम्य धर्मेण जायते ॥ ६१ ॥ शराणां कं कपत्रैश्च जीविसृता ॥ निर्मंडलकः ॥
सेका रूकः ॥ का पस्थ ॥ जाति वनिता मा का कारोऽभि कारयेत् ॥ ६२ ॥ त
स्यायस्ते न पुत्रः स्यात् स वा लक्य इति स्मृतः ॥ कान्तकरे पुश्च ये त्रगज
दंत कलापिका ॥ ६३ ॥ स हीनः भूदधर्मे भो मणी र विरचयेत् सदा ॥ स्फो
टिका छादरांश्च कुपति तद्व्यं जीविका ॥ ६४ ॥ मणिपारु वै शत्रु ॥ क्ष
त्रिया का पस्थ वैश्या जनेन पासा स बंदिनी ॥ सा बंदिनी

का तस्पृष्टा

दि जातुसूते तनयं संजु संशकं ॥ १५ ॥ समंजुः सुकु सकार ममदि (मं) पदिका
 रये त् ॥ तस्यां च जनये तु पुत्रं स भवेत् न समका मिधः ॥ १५ ॥ स हीनः भू
 धर्मैः पणवस्त्री विधापकः ॥ तां बोधि ॥ क्षत्रि या मध्ये सं यो गा छि लिं ध्र
 इति गोपते ॥ १७ ॥ स हीनः भू धर्मैः भ्यो जीविका स्या ग मर्दनं ॥ त्रि लिं ध्र
 क्षत्रि यां ग द्द नून नये नट संशकं ॥ १८ ॥ हीनो सो भू धर्मैः भ्यो नाटका
 नि समभ्यसेत् ॥ कौ हा टिकः स विज्ञेयो बहु रूपीति विश्रुता ॥ १९ ॥ अन्य कोपि
 नये भू व्या न भू दैः समतां व्रजेत् ॥ बहु रूपी ॥ कौ हा टी ॥ ब्रा ह्मणो वैश्य
 जनितः पुत्रो वैदेहि कः स्मृतः ॥ २० ॥ तस्य भू दौ ग ना जातः पुत्र स्या पति
 क्रामि धः ॥ कृ पा दन्तानि विनि पा र्थ स स ततं ॥ २१ ॥ अन्ध वि रूपतो र्भवं ॥ १३

१ च ल्यादि

त च न तस्य जीवनं ॥ रां ध वणा ॥ वैश्य वीर्येण भू द्रा यं जाता स्त्री करिणी सुता ॥ २१ ॥
 करिणी वैश्य संयोगात् जाता व स र का मिधः ॥ स हीनः सर्व धर्मैः पणवस्त्री विधापकः
 पातयेत् ॥ २३ ॥ पत्र पत्र नये तस्य तत्र तत्र विशेषतः ॥ गो व ती ॥ ब्रा ह्मणो गोप
 २४ क्रो तो के वैश्य व इ ती रितः ॥ रा सं कर धा ना रव्यो र्नी विप्र र्नी ग र्भ सं भवः ॥ कट धा
 नः स तां गुह्यौ कामतो र्निदिग छति ॥ २५ ॥ तयो र्यो जाय ते पुत्रः स द्वा गति क संज्ञ
 कः ॥ हीनः स भू द्र जाति भ्यः द्वा ग ता न् र च ये तु सः ॥ २६ ॥ द्वा ग ता भ्यो धनं जातं तस्य
 तं जीवने स्मृतं ॥ मंजु ता वडि स्त्री द्वा ग तिका ॥ मंजु र्ध्व यो र्जातः स व्या पा ल क सं
 शकः ॥ २७ ॥ जात स्ते स ततं राजा शम्पा क र्माणि यो जयेत् ॥ मंजु ता वडिका कन्या
 मे रं ध्री ॥ मर्दनी से वतुः ॥ कर्म जां डा तु वनिता पुष्प रो र्व र संगता ॥ २८ ॥ जनये द्य

१४

सुतं सोपि रक्षा तो मां उ रि का नि धा ॥ मु ग रं शु न का नं स ध र्ते यो ग्मो म ही शु नो ॥ ११ ॥
 आरये र क प ए स्त स्पै जी व न मु च्य ते ॥ क र्म चं ड ा रु व नि ता लु उ स्त्री पु ष्य शो ख शौ ॥ १० ॥ गो
 ब्रा ह्म ए स्त यो र प त्नं सु ए ठ क्का ॥ वै र प स्त्री श्र द्ध सं यो गा दा यो ग व क सं श क ॥ सं श्र द्ध दा की
 य ते ध र्मे पा षो ए ॥ ११ ॥ क र्म क र्त्तु ॥ ११ ॥ स कु र्पा त्त्तु कु र्दि मां भ मि च्छ र्ते ना स्पे ह जी वि का ॥
 न्यो ग व ॥ पा प र व टु ॥ इ डा क न डा ॥ बं दि नी श्र द्ध सं यो गा त्त्तु ना तः सिं दो रि का नि धा ॥
 १२ ॥ च तु र्व ए वि ही नः स स म र्थ रं ग का र क ॥ ते न रा जे ण वा सां सि वि चित्रा नि र च ये
 स दा ॥ १३ ॥ ह स्ता र्थे र्थे विं बि तं च दि धा त द ग सा ध नं ॥ स ए व सू चि क र्त्तु र्त्तु तः क र्त्तु
 शी स्तु चि क र्त्तु का ॥ १४ ॥ सिं दो ह ल कः ॥ रा व णा का रः ॥ सू चि को सिं प्रा ॥ नि षा द क न्य का श्र
 द्ध सं यो गा जे न ये सु तं ॥ स त्त्तु ध क क र्त्तु इ ति स प्रो क्ते हि ज सं ॥ १५ ॥ इ शा शा का ॥ १४

मां जिष्ठा

ज

७

सु स र्ग सु ता ण का नां वि धा प कः ॥ जी व ना पा र्था त्ता नो मं त्य जैः स म तां व्र जे त् ॥ १५ ॥
 धा त वः ॥ स्व रं ता रं ता मं ना णो वं गं का स्य च ती क्ष्ण कं ॥ मु डां त मु र्ध मं ॥ जी हिं ब्रां स्त
 र प च कं त्रि धा ॥ १७ ॥ उ प र्थो हं त्रि धा प्रो क्तं मं द रं लो ह की ट कं ॥ ग र्त्तु ति व र्त्तु र्त्तु किं चि
 उ प र्थो हं च तु र्थ कं ॥ १८ ॥ पं च कं च लो हं च ॥ जी कं पं च र साः स्म ताः ॥ अं त्य जाः म
 न्त्ताः ॥ र ज क्श्च र्म क्श्चै व न टो बु र्दे उ ए व च ॥ १९ ॥ कै व र्त्तु मं द र्मि द र्मा श्र स र्पे ते
 हं त्य जाः स्म ताः ॥ नि षा द क न्य का पा प र्थि क न्य कां टां सां तां ॥ यो मा ग धा क्ष त्रि य
 यो ज्जि त्त्तु म्म क सं शे कः ॥ स लो ह क र्म ण जी वे दु त्त म श्र यं त्य जा ति तः ॥ ब्रं ह क्ष त्रि य
 वि दू श्र द्ध व र्त्ते श्चो ही न ए व स ॥ २१ ॥ लो ह का र इ ति र्क्षा तो लो के क र्म स्य वि श्र तं ॥ ते
 यौ तु गु ण सं यो गै रा शो रा स्त्रा वि धा प कः ॥ २२ ॥ रा स्त्रां गु रं षट् सं म तं स रा ह र्छे
 ष को धि पः ॥ रा स्त्रां स्या मी रा यो र्वा रं म न्यु का र्प य धा शु मं ॥ २३ ॥ क र्त्तु र्द क्षि ण ह स्त स्य

जाति
१५

व

विवेक

मध्यमा मध्यपर्वणः प्रमाणं मगुलस्योत्तं शस्त्रमस्त्यादि कर्मसु ॥ १४ ॥ उग्रवे
देहका योगात् जातो मंजुषका मिधः ॥ रजकी को तो ह प्रथमं चात्पजे पुत्रा ॥ १५ ॥
वस्त्रनिर्णेतनं कुर्यादात्मवत्पथमिव सः ॥ उग्रो न गुरुः ॥ रजकः विदेही वा शी ॥ उग्र
पादसमीभ्यो जातो मोक्षुति का मिधः ॥ १६ ॥ वहैदसौ तैः पत्रं मुत्तमं चात्पजातितः ॥
तीविका तस्य तदिष्टा मुद्रतैः स्य विनिपातः ॥ १७ ॥ तिष्ठति सानु यंत्रे वा कलनात्
पापसंभवः ॥ अतो मोक्षुति को नित्ये निर्वाप्तो नगरा बहिः ॥ १८ ॥ तथा च स्मृतिः ॥ तैः
यंत्रे तु यंत्राणां बाधकः प्रवर्तते ॥ तावत्पुर्मन कुर्यात्तस्मिन् पतितस्य च ॥ १९ ॥
तेति ॥ रथकारस्य वनिता सा योगवसमाहिता ॥ स पतेत न पं सोपि सत्रधार समीहितः ॥
१०० ॥ जाया जीवश्चरौ लूषो नाद्यशास्त्रविशारदः ॥ जलमंडलका दीनि सूत्राणि रचये
त्सदा ॥ १०१ ॥ लोके विस्मयकारीणि वसे सनगरात् बहिः ॥ रंगावतारः कर्तव्यो नाद्ये १५

१०२

स

न नृपसंसदि ॥ चतुर्विधे रंगहारे देशभाषा गसंभवे ॥ रथकारो बाटे ॥ अयोग
वुपाधरबटुः ॥ सूत्रधारः ॥ कुक्कुटश्च वनिता रथकारेण सगता ॥ १०३ ॥ तस्याः स
तुः सविख्यातः करविंदरतिष्ठुटं ॥ कोश्यानि सवस्त्राणि रचये दात्मवत्तये ॥ १०४ ॥
तुष्टो सा वंत्त जातीनां तदुर्मं संपाचयेत् ॥ कुक्कुटः वा कसा ली ॥ पादौ लो ब्राह्म ॥
सगता वेन वनिता वर्तके न घदारहः ॥ १०५ ॥ तस्य संवरको नाम पुत्रो सो लोक
संप्रतः ॥ सहीनः भद्रजातिः सुचिदा सो विधा यक ॥ १०६ ॥ वेन वनिता नट
स्त्री ॥ आवर्तौ घाप्यो ब्राह्मणो वैष्णवश्चेति ॥ लोके सा ली ॥ आभीरी कुक्कुटाभ्यां
यो जातः सो रिवर संवत् ॥ सकुप्यात् कसराणां हि वा सौ सित्यात्मवत्तये ॥ १०७ ॥
तद्वै पारीत्याद्यो जातो नीली कर्ता स कथ्यते ॥ कसटा ॥ निहारा ॥ मार्गना
पित यो जातो यो सो रिवर संवत् ॥ १०८ ॥ हीनः सगुह्य केशानां वपनस्य कुर्यात्

३ स

१ स

जसा ॥ जलौ का सुख शृंगारि रक्ता रूषौ प्रयोजयेत् ॥ १०८ ॥ मनुनोत्तं ॥ रोमाणि
 च र ह स्पाणि सर्वाणि च विवर्जयेत् ॥ मंगलाचार युक्तः स्यात् प्रयत्ना जितेन्द्रियः ॥
 ११० ॥ मार्ग प्रादेत कस्त्री ॥ नेटिका ॥ जातो मैत्रेय भुक्ते यो नांघ्रिका पां स्वयं भुक्ते ॥
 स्वर्ण काशंगणे नित्यं धूप्यं हेमं च परपति ॥ १११ ॥ मैत्रेयः ॥ प्रातर्भ्रं गतुं गत गापकः ॥
 जांघ्रिकः पाकण ॥ सारा ॥ निशीदना शंसं यो गा त्पौष्टिको जनयेत्सुतं ॥ स पां भु -
 ११२ को
 लक सं लोहिताण तंत्र कृया पक्वैः ॥ कृती च गोणी पट्टानां जीविका तस्य तदनं ॥
 निशीदस्त्री पापहिनी ॥ पौष्टिको लकारः ॥ भामरा ॥ यो र भ्रं छा गली सुते भ्रा -
 ज्जं कं धातु पंतुसः ॥ ११३ ॥ कुर्याद्दौर्ण प्रदं श्चित्रा मैत्री तां चैव फलनं ॥ तस्ये -
 यं जीविका प्रोक्ता तदनं न विरोधतः ॥ ११४ ॥ छा गली सेवकस्त्री ॥ भोजं ब्रूते
 गापको भ्रातृणाः ॥ धनगरु ॥ आवर्त्तवनिता सुते दोषा कादश पुत्रकाः ॥ समा १५

हृष्टरिति रत्ना तदुष्टवाहन तत्परः ॥ ११५ ॥ उष्ट्राणां पादु नैदधि दुष्टस्य सुविक्रयः ॥
 तद्रव्येण स्ववातोक्ता रोग कृतः स हि रक्ता ॥ ११६ ॥ श्वेत्स्यको दारपाकः ॥ कर्त्तव्यं कार -
 आवर्त्तवनिता सुते मध्या द्रोणि तं संश्रयं ॥ स क्षारी दक मानी यवध्या केदारखं
 उक्ते ॥ ११७ ॥ तज्जा तं तस्य लवणं जी वनं तस्य विक्रयः ॥ लोणारा ॥ वैष्णवस्त्री म -
 द्रसंयोगा जाता योगवि कान्निध्या ॥ ११८ ॥ आयो गवी ब्रा ह्मणाभ्यां धि ग्वणस्य स -
 मृद्धवः ॥ स चर्मणा श्वपा स्यानि यथा शोभ मकल्पयेत् ॥ ११९ ॥ तद्रव्यं जीविका त -
 स्य विहिता लोक संमत ॥ अश्वानां पारवरीः सोपि कर्तुं चित्रास्तथा इति ॥ १२० ॥
 मा मोची ॥ काचोचा शि यदा नारी वै देहा जनयेत्सुतं ॥ समेद संतः कश्चितो तु ल्यो ल्यो
 फलं जीवितं ॥ १२१ ॥ वितंड वै प्राचवसेदरापे वृक्ष पर्वते ॥ गोडा ॥ आयोगवी

पाशकाभ्यां यः स्यात् केवर्तकाणि धः ॥ १२२ ॥ सहनस्त्वत्पजातिभ्यः जातेभ्यः
 कृत्पसर्वतः ॥ म-स्यान्त-चरा नन्यान्पातयेत्तत्त्वत्तये ॥ १२३ ॥ नाभ्य
 मर्म प्रहर्षितं चो वर्षा सुवाहयेत् ॥ नदी मुताये धो धान्ते पश्चे
 प्पेक्षनेततः ॥ १२४ ॥ ठी बरु ॥ स्त्री कृत्पसंन्यासमारुह्य पतितो भवेत् ॥ ब्रा
 ह्मणी काश्यपे द्रुता तस्या जनयेत्सुतं ॥ १२५ ॥ स दोक्तः कर्मणां तावत्तस्य
 शर्मित्या त के महत् ॥ वापी कृत्प तडा गानां प्रवाहानां च सर्वत्राः ॥ १२६ ॥ रचना
 नं जीविकार्थाय तस्य प्रोक्तं मनीषिभिः ॥ ओड ॥ जाते निषाद वीर्येण भूय
 पुष्कलं संततः ॥ १२७ ॥ अत्यन्तानां स सदृशो धर्मः पुत्रिष्वप्येष्टु च ॥ आरण्य
 जीवघातेन च तिर्हस्य चोषणी ॥ १२८ ॥ शपेन पार्थिवः का तस्य जीविकसिद्धिः १७

रुषिता ॥ निषादः पापार्थिकः ॥ ओली ॥ निषादादिष्वलिकृता तः प्राणिकारच
 राणि धः ॥ १२९ ॥ सहनस्त्वत्पजातिभ्यो जीवने तस्य चोच्यते ॥ उपानदंगगात्रा
 णि कुर्यादस्य पाश्वरान् ॥ १३० ॥ गोचर्मणामहिष्याश्च चर्मणा तस्य जीविकं ॥
 विग्वली मोची ॥ निशीदो पारधा ॥ चांभोरु ॥ अभाभी शिवेन सैवो गात्र मोक्षते
 जनयेत्सुतं ॥ १३१ ॥ असा वध मरत्युक्तः सर्वधर्मवर्हिः कृतः ॥ सुराक्ष स
 हाविकीप कुर्यात्तेन च वर्तनं ॥ १३२ ॥ कावरा ॥ केवर्तजां प्रिकाभ्यां जातो मं
 गुष्टसंशकः ॥ सपापैर्देशटका रुन्वाचूर्णं विशेषतः ॥ १३३ ॥ तदनं जीविका तस्य सोपिकु
 यन्निरंतरं ॥ न स्पृशस्त्वत्प कर्तव्यः कदाचिदपि मानये ॥ १३४ ॥ केवर्तो धिवरः ॥ जाधि
 का मणिपारा ॥ कडारी ॥ उ-स काशधिगुली पंस्तुते ॥ सो कुस काशकः ॥ स चित्रकारो को

१८

केऽस्मिन्नाम तेषां द्वितीर्तितः ॥ १३५ ॥ सावित्राणि विचित्राणि तेषां च ये दातव्यं तेषां
 च यानि रचयेत्तु सोऽनौ कस्य सिद्धिरेकतः ॥ १३६ ॥ कर्म वा ह्यः सावित्र्या तेषां
 धिन कारो विधीयते ॥ १३७ ॥ कुंजोऽव ॥ कुरु विदांगनास्तो धिवरात्किंश कामिधं ॥ अ १३९
 सा वंत्पञ्च इत्युक्तो वंशो पात्रा नुजा वनं ॥ कुरु संगना पाटो के कारिणी ॥ वरुडु
 वै देही तनयं स्मृतं निरीदा चैव कुंडिकं ॥ १३८ ॥ सप्ताना मंत्य जातीनां सधर्मे स
 दृशः स्मृतः ॥ महाप्रणान् करं देवुक्षि सा विषधरान् बहून् ॥ १३९ ॥ तैः खेडनं
 जा विक्रातस्य कथिता त्राविशेषतः ॥ वैदेही सा वसिकरु ॥ गारुडी ॥ अधिग्यत्पा
 गवीभ्यां यो जातोऽभिरसंश्रुः ॥ १४० ॥ सिकृपाः छागलाः सप्रकृष्टाश्च करप
 त्रिभूः ॥ अन्ये पाति चर्म पात्राणि जीवनाय च पोहरान् ॥ १४१ ॥ अंत्य जातेः
 सुमुखो सोऽकीर्तितो जा संकरो ॥ गेरु ॥ शौ निमं कर्म चंडो ले स्मृते ॥ १४२ ॥

स
व

स वधुस्तु ॥ १४३ ॥ सकुर्पादजमेषाणां हि सां तन्मां स विक्रयं ॥ तद्धनं जीवने
 तस्य सही वस्तु जाति ॥ १४४ ॥ दास वधुदी वरी ॥ कर्म चंडो ॥ अ १४५ ॥ सादि
 कु ॥ सकुर्पादं नृष्य कादीनां हननं भूमि वासिनां ॥ बिलेश यानां जंतु नौ सर्वे पं
 चैव सर्वतः ॥ १४६ ॥ अन्येऽप्यो पात्य ये दितं तेन तद्धनं स्मृतं ॥ निशादधम
 निरतः कथितो मूषकां त कः ॥ १४७ ॥ माहिं दुडिपा ॥ गारुडि कुरी ॥ मूष का
 हुता ॥ धंसा ॥ पुंशु स्त्री पांशु लका तु स ले पाचारि कामिधं ॥ कुर्यात्तु सतु
 रगा दीनां शब्दे तो च वर्तनं ॥ १४८ ॥ तद्धनं तस्य निर्दिष्ट मसौ सकल कर्म चतु
 का वा ॥ ब्राह्मणं भद्रवर्ते न जातश्चां दा संश्रुः ॥ सर्वेषां मपि तस्य शा ॥ १४९ ॥
 स चैव स्तान्माचरेत् ॥ स वसेन्त गरा तु का ह्ये सर्वधर्म बहिः स्मृतः ॥ येव
 ध्या स्तेन तैव ध्या विविधैर्पतितनाशतैः ॥ तेषां शास्त्राण्यंकारा जीविको त

जाति
१९

ने

विनेत्र
चंद्रकेन

स्प सा स्मृता ॥ १४९ ॥ चंद्रा ॥ मेदस्य वंशवानिता संगता भेन चेद्रहः ॥ सा
सूते यवनं पुत्रं तुरष्कः संप्रकीर्तितः ॥ १५० ॥ तुरष्का ॥ वंगकापुष्पली संग
रेश्यपा वंजननपेस्तुतं ॥ मानंतरं सनगरे कर्तुं महत्प्रशेषतः ॥ १५१ ॥
साजीविकाः स्पृक्षिता सर्वतो लो कविश्रुता ॥ महारु ॥ निपादयानिता सु
तै चाडा मातु डोम संशे कं ॥ १५२ ॥ असा यन्मा वसा यीति स्मृता नति
ये वसेतु ॥ तत्र रश्मिं प्रकुर्वीत प्रेतानां यस्मा जीवते ॥ १५३ ॥ डोमु ॥ अं प्र
स्पयानिता संगतं चंद्रा लं जनयेत् सुतं ॥ प्रव संतः सदा हीनो लोके स
वीरविश्रुतः ॥ १५४ ॥ अश्वोष्ट्रार्थानां समूहानां कालयोगतः ॥ कुर्या
न्निर्वहणं सोऽथ मां सज्जन जीवतः ॥ १५५ ॥ हाडि पा मंगु ॥ मेदजाते पुतेः

१९

स्म

संगात् चोडा लं जनयेत् सुतं ॥ समंगः श्वपचो विनेत्रो केऽस्पृक्षः साहस
कारकः ॥ १५६ ॥ जीविका तस्य कृषिता धार्द्रगोचर्मरज्जुभिः ॥ मेदजा यो लिनी ॥
मंगु ॥ चोडा लं श्वपचस्त्री लो काचलोहविभूषणं ॥ १५७ ॥ मंजिष्ट वस्त्रं मृगश
चक्षौ मंचयत्साधुवेष्टतः ॥ न तेषां वसनं योग्यं कंबलस्यैव तद्रवेतु ॥ १५८ ॥ दिवा
पदाते गच्छति व्रमं कार्यगो रवात् ॥ सिंभो लेति समुच्चार्य संकुचं हात्र शीकितः ॥
१५९ ॥ शौडि क्राहितुं डाक्षे भेकना स्पृक्षीट हारकं ॥ कना सी ॥ एवं चंडल पयं ताः
ब्राह्मणाः प्रकीर्तिताः ॥ १६० ॥ प्राति लो म्या तु लो म्ये न स्पृष्टाः संहरजात पः ॥
तासां धर्मदिक्मलि जीवता पृथक् पृथक् ॥ १६१ ॥ अधुना संप्रवक्ष्यामि समू
हा लो कविभूताः ॥ प्राति लो म्या तु लो म्या अपां ये मिश्रा कदाश्च स्मृताः ॥ १६२ ॥ पृथ

२०

६४

लि

करुतेवर्णमिश्राः पृथु स्तेस्युः प्रजाभिधाः॥ मर्त्तिकं स्पष्टं चरत्स्वर्गात्तो ह स्पंद
नकारंकाः॥१५३॥ सिंदो ल सोरिवरी नीतीकृता विंशु क मोक्षि क्रो॥ पांशु
तः कर्मचंडा कोरोमि को बंधुलि स्तथा॥१५४॥ कुकुटश्चाथठाठारः अपाकोष्ठा
दशस्रताः॥ इत्यष्टा दशभिः रम्यातः समूहो लोकविश्रतः॥१५५॥ इत्यष्टा द
श समूहाः॥ माकारः शांवरश्चैव वशा ल्म लो ल म क स्तथा॥ कारं चारः पुष्प म
श्च पाकश्च सैमः प्रजाः॥१५६॥ सप्त समूहाः॥ रजक व्याध शौ लूष वे
णु च मो प जी विनः॥ एते पंच समूहेषु मध्य माः परिवीरिताः॥१५७॥ इ
ति मध्य माः पंच॥ चंडा को पुष्प सो म्नेष्टः अपाकः पति त स्तथा॥ एते पंच
समाख्याताः महा पा त विमिः समाः॥१५८॥ म तांतरं॥ आराभि को म मि
स्तु वा पश्च ले पकः॥

६५

नापितो दाशकश्चैव प्रवृत्त्या मध्यमाश्चष्ट॥१५९॥ कारुको दाशकश्चैव च
रुक्ः कं च दृक्ः॥ मोहकृतं नृत्पकारश्च प्रवृत्त्या स्तुतमाश्चष्ट॥१६०॥ प
च महा पा त विनो यथा॥ मनुः॥ ब्रह्म हा मचपः स्तेषा तथैव गुरु ते ल्यगः॥
एते महा पा त विनो यथैव ते सह संबंहेतु॥१६१॥ न व विध सं करो यथा॥ एकरा
या सने पंक्तिर्भो उ पत्त्य त मिश्रणं॥ पा ज ना ध्या प ने पो नि स्तथा च सह जो न
नं॥१६२॥ पा ज ना दि च तु न स घः पा ति त्य मा मु पा त्॥ तत्सर्व पंच के नैव त्रि
भिः पापै स्तु त समं॥१६३॥ अ म्य च॥ सं ग प स्पर्श नि स्था स सह पा ना स ना
श ना त्॥ पा ज ना ध्या प ने ध्या ना त्या प सं क्र म ते नृ तां॥१६४॥ उ त मे सह सं क्रि स
यी नै वा ध मेः सह॥ उ त मे रु त मं लो क मध्य मे र ध मं ब्र जे त्॥१६५॥ इत्यादि

सर्वे स्वर्गमार्गेषु भवेद्यो विदंति ॥ तथैव भगवद्गीतासु ॥ श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः
परधर्मात्स्वनिष्ठतात् ॥ सभावनिघतं कर्म कुर्वन्नाप्नोति बिम्बिषं ॥ १७५ ॥
तथा विष्णुपुराणे ॥ अपहृय निजं कर्म कृष्ण कथेति वादिनः ॥ ते हरेर्देहिनाः
पापा धर्माश्च जप्ता मरुते ॥ १७६ ॥ बर्णाश्रमाचारवतां पुरुषै रण परः पुमान् ॥
विष्णुशराध्यते पंधा नान्यस्ततो षकारकः ॥ १७७ ॥ इति ॥ तस्मात्स्व
धर्मैव वर्तितव्यमिति ॥ संसर्गमाचरन् विप्रः पतितादिष्वकापतः ॥ पंधात्
वा दशाहं वा द्वादशाहं मथापि वा ॥ १७८ ॥ मासार्धमेव मासं वा मासत्रयमथ
अपि वा ॥ अथो धर्मैकमवंधा भवेत्सर्वं तु तस्य मः ॥ १७९ ॥ ॥ इति जातिवि
वेके द्वितीयः परिच्छेदः ॥ ॥ ब्राह्मणं ब्राह्मणं जातो वेदवित् साग्री को विजः ॥ २१

सदा तीर्थं प्रति ग्राही सौम्यजो दधि को भवेत् ॥ १ ॥ महिष्यादिब्रमादापप्रत्याप्ता
मेन यो विजः ॥ २ ॥ धेनुं ददाति शूद्रा पसौ त्यजो नात्र शंसपः ॥ ३ ॥ नित्यं प्रतिग्रहा
परस्तीर्थादौ तु विशेषतः ॥ पर्वणि त्यतिपातादौ सौम्यजा दधि को भवेत् ॥ ४ ॥
प्रेतश्राद्धे च यो भुंक्ते यो भुंक्ते ग्रहणो रवेः ॥ धर्मपुत्रश्च यो भूयात्सौम्यजा दधि
को भवेत् ॥ ५ ॥ ब्राह्मणं ब्राह्मणं जातो यो भवेत् शूद्रा मया नृकः ॥ प्रतिलोमप्र
तिग्राही सौम्यजा दधि को भवेत् ॥ ६ ॥ मातृपित्रेति रिक्ता नामगान्धापयो
विजः ॥ षष्ठ्योजनं व्रजे मार्गे ससाक्षादत्यजो भवेत् ॥ ७ ॥ प्रेतो गृह्ययस्त्राणि यो
गृह्णाति विष्णुः ॥ विप्रजातिर्विशोषेण सौम्यजा दधि को भवेत् ॥ ८ ॥ अष्टिभिः
प्रेत्य रत्यैश्च प्रेतं तु व्यो भवेत् विजः ॥ वर्जयेद्येति संबंधं कुर्वन्त्येव

तो ब्रजेत् ॥ ८॥ इत्यादि लोभ मा लोभ्य पालि तां पप्रयच्छति ॥ कृष्णं गुण वती
 इष्णं सौत्यजो नात्र शंस पः ॥ ९॥ ब्राह्मणं ब्राह्मणा आतो योऽना पदि विम
 ढधीः ॥ १०॥ एषो करोति वृत्त्यर्थे सौत्यजो न विचारणं ॥ १०॥ स्वमा न वीते
 वानि ते यो विधाप स्वपं नरः ॥ एकां त्यजति शेषेण सौत्यजो नात्र शंस पः ॥ ११॥
 अद्रादि धन मादा प ह्य गि होत्रं करोति यः ॥ नित्यं पशन्त शी लं च सौत्यजो
 नात्र शंस पः ॥ १२॥ कुरुपातन रुदि प्रो सर्वैर्मनुगहितः ॥ यस्याचाको भवेत्से
 पिचां डा लो न विचारणं ॥ १३॥ विप्रः प द्वा मि विस्ती यो विशेषा नृत पितृकः ॥
 महा लपेऽथ ना नित्यं पो भुज्ये त्यज एव सः ॥ १४॥ अंत्यजा एव ते सर्वे भुंजते
 ये हरेदिने ॥ भृता ष्मो हि वा शान्तथा सत्रौ च य वति ॥ १५॥ अनायां च २२

त्यजाति पा ते यो ति मा स्या च वै धृ तो ॥ एकादश्यां पितुः आक्षे भै धुनी यो दिजो
 भवेत् ॥ १६॥ अष्टादश पितृने प्रो य पि कः सन शभिधः ॥ यस्य दर्शन मात्रेण
 सभै संस्तुते मा च रेत् ॥ १७॥ पितृ मातृ परित्यागी गुरु नि स प र स द्वा ॥ एष आ
 त्पदित्यागी सौ त्यजो नात्र शंस पः ॥ १८॥ कुलीना पसु शी र्गा य अरु राय महात्म
 ने ॥ योऽन मानयते मूढः सौत्यजादपि शो मतः ॥ १९॥ गुरौ मानुष बुद्धि अ गंगा यो
 जत बुद्धिमा न् ॥ प्रति मा सु शि ला बुद्धिः सौत्यजो नात्र संशयः ॥ २०॥ धर्म चार्थे च
 कामे च महो सा हे महाभवे ॥ धर्म पत्नी परित्यागी सौ त्यजो नात्र संशयः ॥ २१॥
 पुत्राणां व्रत बंधा धं पि नृणां आरु हेतवे ॥ यो पाय पति धनं मूढो सौत्यजा
 पि शो मतः ॥ २२॥ राजदंड विना यस्तु गो वि नृ प करो हि जः ॥ अथ वि नृ प रू

जाति
२३

कुरुते ३ २४ थापो देहि विवेक

अप्ये सोत्पजो न विचारण ॥ २३ ॥ कन्या विभ्रम कुरु मत्पे विभे पादकुरुते तवे ॥ सस
र्व पूर्वजैः सोत्पजो नात्र संशयः ॥ २४ ॥ २४ थापो ब्राह्मणं देहि मातरं ॥ २५ ॥ वधे व पि
तरं देहि सोत्पजा दधि सो मतः ॥ २५ ॥ प्राप्ते हरिदिने यस्तु जी जनं नरः ॥ चातु मां स्पे
विशेषेण सोत्पजो नात्र संशयः ॥ २५ ॥ अष्टादश प्रकृत यो माः पूर्व मिह निश्चि
ताः ॥ तासां प्रति ग्रहा नूनं विप्रो भवति चात्पजः ॥ २६ ॥ अंत्यजैः सह सेवा संप्रत्य
जोभ्यो धनार्जनं ॥ अंत्यजोभ्यो प्रति ग्राही सोत्पजो नात्र संशयः ॥ २६ ॥ अंत्यजा
नां विवाहा दौमंत्र पाठं करोति यः ॥ वेदानो भवतां कुर्यान्नरो भवति चात्पजः ॥ २६ ॥
शांति आ म शिवां पस्तु तथा च श्रुतां शिवां ॥ विभीषणे ते हि जन्मा स नृ सो
त्पजो न विचारण ॥ ३० ॥ यस्य संग्रहिणी चार्पा सोत्पजो नात्र संशयः ॥ २७ ॥
१ तस्मात्ता नस्तु यो विजः ॥

२३

३२

ब्राह्मणो ब्राह्मणो जातः सोत्पजो नात्र संशयः ॥ ३१ ॥ इत्यादयो ज्ञात प्रा
पाश्चिन्ता अपोर्कं पाः अंत्यजादुराण सपुत्र्यश सनदशिलाः तैः सह संव
सन्वर्ष प्रात्रं सतन्मयतां व्रजतीति हे माद्रघ्न ॥ ॥ इति जाति विवेके
तृतीया परिच्छेदः ॥ १ ॥ सुंदरदुराणोक्तिः कथ्यते ॥ नारद उवाच ॥ १ ॥ भगवन्
सर्वधर्मस्तु गौरी हर प्रनो हर ॥ एवंचां परिच्छेद मि संदेहं प्रनसि स्थितं ॥ १ ॥
पुंगव यगता धर्म विज्ञाता वृषपातव ॥ वणिभ्रमास्तु या प्रोक्ता स्ते पांध
मश्रु सर्वशः ॥ २ ॥ चातुर्वर्ण्यं न रेच्ये क्षेमं मित्या ह भगवान् नृ हरिः ॥ कैवर्त
कुरुते जातो वा ॥ आ किं ब्राह्मणो भवतु ॥ ३ ॥ राधमा योषिते कर्ताः सर्वश
त्रिपक्ष सभः ॥ दासी जठर संभृतो विदूरो विप्र संमतः ॥ ४ ॥ आसौ यो ज

नगंधायां पराशो सुतो भवत् ॥ अथानुभाषा अतस्तोपि ब्रह्मणानां पु
 गत्रये ॥ ५ ॥ तिस्रः क्षत्रियवर्गस्य देते वैश्यस्य वश्यजे ॥ एकैव शूद्रवर्गस्य
 भार्गवोक्तः महर्षिभिः ॥ ६ ॥ अनुलोमविलोमानां संबधो भूतं क्वचित्
 नृणां ॥ रूपाणां देवतानां च संकरोक्तमीदृशितं ॥ ७ ॥ मनुना विहितो धा
 म्यो पुगत्रयगतो भवत् ॥ वैश्वित्यं तु सप्तपन्तः कश्चित् प्रोक्तो विलो
 मथा ॥ ८ ॥ सपितृणां चैव मृग्यां च व्याघ्रां गविशारेषु च ॥ वैश्याणां कु
 र्याणां च मुनिवैश्याजसौ भवत् ॥ कुंडानां गोलेकानां च सुहृद्गणैः व
 सतां प्रतः ॥ वकीजठरसंभूतो बकः सप्तमस्तमुनिः ॥ केवर्तकौ कस्य
 न्ययां वाशिष्ठो मुनयो भवत् ॥ एवमक्षत्रियविदूश्याः संख्युः स २५

हस्त्रिंशः ॥ ११ ॥ सर्वे प्येकत्र भुजंति कन्या कुर्वंति केचन ॥ शानवैराग्यसा
 मर्थ्यतिसप्तभ्यधत्ते न च ॥ १२ ॥ पातिका मीरिते च कुस्तानि वक्तुं न शक्नुमः ॥ अथ
 एष कलेक प्रीतिस्तर्जगच्छति पापिनः ॥ १३ ॥ रत्ना तु निरप्यंति शाश्वतं तानि
 देहितः ॥ देवराजदपि संजानं कश्चित् गृहं तिष्ठेति च ॥ १४ ॥ प्रपुमांस्तानि
 भुजंति बालाणां वेश्मसु दुषोः ॥ गवौ जंबं च कुर्वंति सोऽत्र मण्यं सुराशनं ॥
 १५ ॥ प्रोउये पंचभिः पां चाली विहिता प्रिया ॥ दारकायां पुरा स्तं द्रव्यं गोपिका
 भवत् ॥ १६ ॥ शांभवे ता विवाहे न पादवै विहितं गृहं ॥ अथ शातिस्तद्व्या
 ति मुनीनां नृप्यैस्तसो ॥ १७ ॥ त्रिशोऽस्ती क एकैको बुभुजे भार्गवसप्तमे ॥

पादयैः सहिताः सर्वे बुभुक्षुर्भुजस्तमाः ॥१८॥ पत्तिरोषेन मन्यंते केचि वा
 उवसस्तमाः ॥ नो ह राधं हरिश्चंद्रः काशपोमत्यजवैश्वनि ॥१९॥ निनाय विच
 कान् कोश्चिदभृत्यभावेन संस्थितः ॥ एव मन्ये पिराजानो बहु यो वैश्वस्त
 माः ॥२०॥ वाउ ये वैदित्ताः पूर्वदत्त्वा संतानमात्मनः ॥ विप्रेभ्यः श्रुत्वा विद्यावे
 श्वाः संजाता इति सुभूमः ॥२१॥ पत्नी मृते तु नारीणां विवाहः समजायत ॥
 अश्वत्थानां विवाहोपि जायते च पुनः पुनः ॥२२॥ सीता च रेवती चैव मंदपं
 ती मराजसा ॥ बृहती रोहिणी चैव भर्तृभ्यो वयसा धियाः ॥२३॥ समानय
 पसकाश्चिदभर्तृभिर्मोक्षितो भवतु ॥ प्रगल्भातां जनारिणां स्वयं वरणा
 मास च ॥२४॥ दशमे द्वादशे वापि वषे षोडशके तथा ॥ शत्रि पादेषु जलैः ॥२५॥

न्यानां विवाहो विक्षितो मया ॥२५॥ मधुमां सादिभोज्यानि चातुर्वर्णस्य
 विक्षितं ॥ प्राप्ते बलिपुत्रो घोरे सर्वे लेखि पंगताः ॥२६॥ पारुषा येन ते स
 र्वे विपरीता निवेदिताः ॥ सुष्टौ निवेदितो धात्रा पुराह मलसस्तदा ॥ ना २७
 च करोते स्तेनराष्ट्रो विस्मोर्गुहं गतः ॥ भ्रमा मि स्रुत्वां को भ्रमेऽनुन्यं च वदा
 म्यहं ॥२८॥ गोदोहमात्रमेकत्र तिष्ठति न पुनर्विधिः ॥ शापंत मकरोक्ष्य
 शार्धितो मम भारतात् ॥२९॥ तेन त्वां परिपृच्छामि संशयं हृदि संस्थितं
 पूर्वतुल्येन रूपेण पृथिवीमगमं मुने ॥ ३०॥ यस्य वस्यापिरूपे भूगो
 षा मिभूतं ॥ भूतले ब्राह्मणाः केचिद्देवरास्त्रविर्जिताः ॥ ३१॥ माप
 मानं शिपाठे न ब्राह्मणेषु वसंति ते ॥ संस्रवर्जानि सर्वाणि विभी

२६

तंति यथा सुखं॥ ३२॥ शास्त्रा वेदि का मूढाः सह भुजंति वा उवाः॥ शत्रि
 यास्तु न दृश्यंते वेश्याः कुत्रापि संति न॥ ३३॥ सुखा एव प्रदृश्यंते राजानो
 यमर्षे जिताः॥ असत्सु सुखं मार्गेण वर्तते तेषां भद्रं॥ ३४॥ ब्राह्मणे
 भ्यः सप्त लब्धाः शत्रि यास्तु पुरा मुने॥ प्रलक्ष्म नि यतां प्राप्ता वेश्या वृष्यौ प
 जा विनः॥ ३५॥ वेश्ये न का लि ता भद्रा दी तस्यां ला उः सुतो भवतु॥ जीवने
 वेश्य वृष्यैव सत्सु सुखं वर्तते॥ ३६॥ पुरा पेजवतो नाम सत्सु भद्रो मु
 नि संमतः॥ आसीत् तस्य कुले जाताः सत्सु सुखं वेश्य जीवि नः॥ ३७॥ मधुसूतं
 न भुजंति स्तानं कुर्वन्ति विप्रवत्॥ सदा चारुता नित्यं पश्यन्त्येव नृजिताः॥
 ३८॥ जीमसं वेषां कुर्वन्ति यजं न गुरुसमताः॥ आर्षं वाह्यं पिबो ह्यभ्यापाति॥ ३९॥

२६

ग्रहणा कारिताः॥ ३९॥ तेषां नामान्तरं मांदाय ते षां गोष्ठे पु या उ वाः॥ स्वयं पादं
 पि ध्यापैव भुजंते कापि वेश्य सु॥ ४०॥ जैनमार्जरताः केचित् केचित् स्वावका
 तंग ताः॥ बहु शस्ते नमन्ते वासि तान् वेद पारगा न्॥ ४१॥ मुनेषां कुलतां
 प्राप्ता दृष्ट्वा कति युग स्थितिं॥ विप्राणां च वित्तं दृष्ट्वा वि शेषेण उरा मनां॥ ४२॥ व
 यं पि प्रो वयं विप्रा वदन्ति स मुखे न ह्ये॥ अन्ये नामां स्ते व कथं ते जनेषु विवि
 धे न च॥ ४३॥ का पस्याः केपि कथं ते कथं ते वेदिना पयाः॥ सौरा ब्राह्मण आ
 श्वेय नार्चयन् आश्वेय माजयाः॥ ४४॥ सारस्वताः कान्य कुक्षी शो चाचार विद
 जि ताः॥ चतुराणि ति ने देव जिन्वा गुर्जर दे राजाः॥ ४५॥ तेषां लंगा श्वेय का
 तां ताः के कणा माग ध्या स्तथा॥ गोडाः कर्णे व का श्वेयं विदेहा विप्र वा स्तथा॥ ४६॥

२७

ब्रह्माऽऽश्च मत्त राष्ट्राऽऽनीश पशुमनाः॥ इत्येते जेदे विविधे विप्राणां संति भू
 तते॥ ४७॥ अष्टम पंगवः कापि क्वचित् द्वादश वार्षिकी॥ काचित् षोडश वार्षिकी
 पि क्वचित् सप्तानां कृतावृत्ते॥ ४८॥ केचिन्नासो निभुजं ते केचिन्मधुमं वज्रिताः॥
 विंध्यस्य चोत्तरे भागे नाम मानेण वा३ वाः॥ ५०॥ क्षत्रिय धर्मेण जायंति वैश्य वृत्त्या
 पि केचन॥ केचित्पठंति शास्त्राणि केचित् वेदं तथेव च॥ ५१॥ तथापि निज संस्कारा
 न्ममन्ते नैव ते हि तत्॥ सदा च राक्षसाः केचित् लूटंते कृषि भूतले॥ ५२॥ आ
 चारेण विहीनाश्च केचित् विप्रत्वं मानिनः॥ एवं सति कथं देव कर्तव्यं मादुरीदि
 तैः॥ ५३॥ संदु वाच॥ ~~सम्यक् कृप्यं न पावित्र्यं कृते वर्तते~~ विवेच

२७

नं॥ तथापि निज धर्मेण वर्तितव्यं हि जातिभिः॥ ५४॥ पावके दाश्व वेद्यश्च
 पावकं स्थापितं न ता॥ तावत्सर्वं कृत्वा तस्य चारैः पथा विधिः॥ ५५॥
 रशवर्षसहस्राणि विष्णुस्तुति मेदिनी॥ तदर्थं जातु बीदेवी तदर्थं जीत
 मीनदी॥ ५६॥ गुर्जरं च महाराष्ट्रं तैलंगं चैव कोकते॥ प्राता त्प्रागे वि वि
 प्रेभ्यो धर्मो नैव गमिष्यति॥ ५७॥ अन्त्येभ्योऽप्यन्त्यदेशेभ्यो दास्यत्येव
 मसंशयः॥ मधुमांसादिभ्यो ज्ञानितं च मत्तं महत्तरं॥ ५८॥ ते नैव नि
 रृतो धर्मः सर्व एव तसंशयः॥ यस्मिन्देशे य आचारः पारंपर्यं क्रमा गताः॥
 ५९॥ अतिस्मृत्यविशेषे न सदाचारः स उच्यते॥ मधुमांसांस्त्रि यश्चैव वि

२८

धवाः शौचहीनताः ॥ ६० ॥ एतातिपत्रवर्तनेतेविप्राः सर्वदुष्टिताः ॥
 अभक्षभक्षणं नास्ति पंचद्रविडेषु च ॥ ६१ ॥ तैलं गाभ्ये व द्राणी दा क्रौं
 तां गुर्जरास्तथा ॥ महाराष्ट्राभ्यपंचे ते द्रविडाः परिशीर्तितः ॥ ६२ ॥ एतए
 व सदाचाराः ब्रह्मोद्यमस्य रक्षिते ॥ आन्यकुर्वीदपोपन्ये मधुमां सति
 सेषिनः ॥ ६३ ॥ अपांतास्ते तु विज्ञेयाः पक्षी पतयो हिते ॥ अन्योन्यं प्र
 कुर्वीति नान्ययोग्याः कदाचन ॥ ६४ ॥ पंचद्रविडमध्ये तु पतयो ब्रह्म
 चारिणः वैश्या न सास्तु भुजंतु तथा च वनवासिनः ॥ ६५ ॥ तपस्वि
 नोपि भुजंतु नान्ये पांतु कदाचन ॥ तत्र त्रिपुररूपपथं तं प्रोपंचे ॥ २८

तिविशेषितः ॥ ६६ ॥ स तेन सह कुर्यात्त घातनं पक्षिभोजनं ॥ ब्रह्मपादा
 नं च कुर्यात्तत्र दोषो न विद्यते ॥ ६७ ॥ अन्यैस्तु सह पः कुर्यात्संवर्धं जी
 जनं तथा ॥ स मद्रूपं कुरु स्य प्रापश्चितेन युज्यते ॥ ६८ ॥ मोहादहा
 मतो वापि पंच भिन्नेषु भोजनं ॥ पः कुर्यात्तिसंस्त्याज्यो पावने कुरुते
 शुचि ॥ ६९ ॥ अनावृष्टि मपात्वे चित् ब्राह्मणा वैश्वदेवत्वात् ॥ सदा
 चारेषु वर्तते ते पिशासादिजातिभिः ॥ ७० ॥ तेषां जोडशसंस्त्याराः क
 र्त्तव्या वेदमंत्रतः ॥ आहारीय वहापीय गापत्री मात्रपाठकाः ॥ ७१ ॥ ब्रा
 ह्मणाः क्षत्रिया वैश्या वेदैकपः प्रकीर्तितः ॥ वेदकापेषु तिष्ठंति क्राम

२९

प्रकीर्तिताः ॥ ७२ ॥ लेखका गायका भवेन यतिजा शस्त्रजीविनः ॥ वस्त्र
 ध्यापारिणश्चैव ध्यान्यापारिणस्तथा ॥ ७३ ॥ व्यव्यापारिणश्चैव भ्रातृ
 स्तुतः प्रकीर्तिताः ॥ वस्त्रं यत्र यातुं वे कापेयस्मात्तिष्ठति ते न ते ॥
 ७४ ॥ आपस्तम्बानामविद्याताः संस्कारादिजातिभिः ॥ विद्याताः कुतश्च
 तापं न्योगाद्याश्च धर्मतः ॥ ७५ ॥ ब्राह्मण एव ते सर्वे कुलौजीवनव
 र्जिताः ॥ वैश्य वृत्त्येव जीवंति धर्मरक्षणतः पराः ॥ ७६ ॥ गायत्री मात्र
 जायते न सदा आरेता वा पुनः ॥ आपस्तम्बानुसारेण ब्राह्मणेनैव ह
 पते ॥ ७७ ॥ तेषां जोरुशसं स्माराः पूर्वव्याः पक्षि जोजने ॥ तेषां च पाज
 नं कार्यं विप्रैर्धर्मार्थं कौविदैः ॥ ७८ ॥ ब्राह्मणानां कुलेनाता वैश्य

२९

वत्यानुजीवितः ॥ किंचिद्वैष्णविकाशेषाः सर्वधर्मेषु वा उच्ये ॥ ७९ ॥ लेखकाः हेमा
 द्विपंडिता नादिभ्यश्च यानीपि लेखकाः ॥ दाक्षिण्येषु व्यापारिणप्रसिद्धाः ॥ गायकाः
 हरिदासाः ॥ ८० ॥ वतिजाः मरीचिपिपल्यादिविज्ञाः ॥ ८१ ॥ शस्त्रजीविनः
 शत्रुधर्मपराः ॥ ८२ ॥ वस्त्रव्यापारिणः ॥ चाटे ॥ ८३ ॥ ध्याप्यापारिणः ॥ भु
 साकरोद्रव्यापारिणः ॥ सराफा ॥ ८४ ॥ ब्राह्मणश्च त्रिपवैवपवर्णत्रयात्मक
 वेदकापेवेदशरीरेवर्तते इति आपस्तम्बः सप्तविधाः ब्राह्मणाः स्वस्वशाखा
 ध्यापिभिर्विप्रैः पाज्याः पाद्याश्च कुतः परं परानुसारेण पंक्तौ जोज्याः सं
 स्काराश्च ॥ मागधनार्मदगयावागादयो पाजनीयाः संस्काराः ॥ आचार
 हीनत्वात् न पंक्तौ जोजनीयाः ॥ अध्यापनीयाश्च ॥ पशुशमादपास्तुनपा
 जनीयाः नवापाठनीयाः दाक्षिण्यस्यानिषिद्धांसां दिग्भ्रमणशीलेन्यात्

३०

वृषणी पतिव्यातृ विधवा परिहित तत्वात् न पंक्तौ नोजनीपाः ॥ १ ॥ एवम
 न्नेपि ॥ श्रद्धा चार्पित्वात् चार्पित्वेन कौशल्यादौ प्रसिद्धाः ॥ पातित्वनिमित्त
 मधुमांसादिभक्षणाविधवा परिणयनाभावात् संस्कार्याः पाठनीपाः पाजनी
 याः ॥ कुटस्थलं स्तुप्रवृत्तं भक्षणाशीलत्वात् संस्कार्याः पाजनीपाः पा
 ठनीपाः परं तु पंक्तौ नोपवेशनीयाः ॥ एवमन्ये यथाचारं ग्राह्या स्थाज्याश्च
 गवावालाः प्रयागवालाः जंगापुत्राः गुग्गुलाश्च न पाजनीपाः क्त्वा पाठ
 नीपास्तत्तत्तीर्थेषु भोजनीपाः ब्रह्मणाः शासनादिति ॥ चित्तपावनास्तु
 यद्यपि पञ्चश्रीपात्रयंति तथापि सदाचारवत्त्वात् पाठनीपाः पाज
 नीपाः भोजनीपाः संस्कार्या विवाहाश्च ॥ कुटस्थलगतविप्राप्ती न ज्ञेयं ॥ ३०

णालसाः ॥ आचरंति सदाचारं पाठनीपास्ततोदिज्ञेयं इति ब्रह्मपुरा
 णादौ यचनात् ॥ निःकृषो वक्ष्यते ॥ यस्मिन् देशे य उपलब्धो विदितः पितृपि
 तृपि ॥ स एव विहितस्तस्य योनिभोजनं पाजने ॥ २ ॥ अत एव महारा
 श्रीपातां गुर्जरदेशैः सह भोजनयोनि संबंधो न स्तः ॥ अथ यतोऽप्यपनेय
 स्तः ॥ यजनं पाजने न स्तः ॥ तैत्तिरीयैः कौकिले महाराष्ट्रीपैश्च प
 रं स्परं सर्वेऽपि संबन्धाः क्रियन्ते ॥ संनिहितत्वादि ज्ञातत्वाच्च ॥ नार्मदाद्यै
 स्तु न भोजनयोनि संबंधो न स्तः ॥ अविदितत्वात् ॥ देशांतरं समुपलब्धोऽपि
 तेन शुल्लैर्मुतः ॥ अथ प्राग्नादिप्रदानेन पूज्यो सो न च पंक्तिभाक् ॥ ३१ ॥

३९

ब्राह्मण क्षत्रिय विशामेव वेदाध्ययनं नान्येषां। वैश्यश्च त्रिपदो रेव
वेदादिश्रवणं। त्रपाणां मेव चोऽश्वसंस्कारः॥ ३८॥ द्राणां तु द्वादश
मंत्रवर्जाः सूठकाप्रस्थानां पंचैव संस्काराः। नाममंत्रेणेति॥ विदेशी
यदि जातौ नागहे भुजंति चेद्विजाः। अनापदितदा तस्य प्रापश्चि
संति गद्यते॥ ४॥ सहस्रं सन्नितां देवीं जपेत्सुस्तात्वा विभुश्च्यति॥
आपदितु॥ इतमष्टोत्तरं जपेद्वापत्री जातिमुच्यते॥ ५॥ पेजवन
वैशी पास्तुश्च द्वाः प्रधुमांसादि न भुंजंति विषमो परिणयनं न कुर्व
ति रघुत्वं नांगी कुर्वति॥ तथापि मूढत्वात् न याज्याः॥ ३ लं च हे

३९

माद्रो॥ अथ क्षीरावरं गावो नश्यतीत्यटदोहनी॥ पतितोपि वरो वि
प्रो न च मद्रो जितेन्द्रियः॥ इति॥ ६॥ सहस्रं भोजनादौ तु सर्व एव भोज
नीया विप्राः॥ आश्वा दौ तु विदिता एव नात्ये॥ अथ धारा विचारः। पंच
विडमध्येतु धारा दोषो न विद्यते॥ नार्मदाद्ये र्पदा धारा दीपते घ
ततुः प्रयोः॥ ७॥ तदा पात्रं परित्यज्य पुनः स्नानेन मुच्यते॥ पंच द्वा
विडमध्येतु धारैका घृततुः प्रयोः॥ ८॥ न निषिद्धा महाराजका पीधा
रैव दुष्यति॥ दधि पापसयोर्धारा सर्वेषां मेव दूषिता॥ ९॥ वस्तुन
स्तु अन्तर्गो न संबन्धं विना विप्रेषु भुक्तं कस्य घृत धारा निषिद्धा॥

ते

आ-चारात्॥ शिष्टैस्तथैव क्रियते॥ उत्तं च विदुः पुराणैः॥ एकपंक्त्युपरि
 षा नोपैकान्तमज्ञानं नृणां॥ एकैर्न दीपमानानां आरादोषो न विद्यते
 ॥१०॥ मा-स्ये॥ पश्यैव धोनी संवधोप्यन्त संवध एव च॥ आरादोषं
 नमन्यं ते तत्रैव घृतदुग्धयोः॥११॥ अ्यो दी-याः-रूपयः सर्वे नमोः
 ठान च नागराः॥ उदी-ज्यैः सह संसर्गं विचार्यै वसमाचरेत्॥१२॥
 ज्योतिरादपो न सहस्राः॥ तेषां पारिच्छिन्तयात्॥ गो-तुका वृषभाः कुंठास्त
 था देव-तुकाश्च ये॥ उदी-या एव कथ्यं ते नमो ठान च नागराः॥१३॥ बट
 नगरं निवासी नागरो नाउवा ना मासि तु कुल वरिष्ठो धर्मशास्त्रस्य

३२

येतां पदि भवति कदाचिद्देवयोगेन पंक्तौ सुरगुरुविरूपज्योनात्र कापो
 विचारः॥१४॥ सर्वस्यां कान्य कुञ्जाश्च दक्षिणास्यां देव-रुक्षकाः॥ प
 ष्विमे पशुरा मीपा उत्तरे टोला कास्पताः॥१५॥ एते तु सर्वदा वज्र्या
 त्रितो निर्ज पंक्तिषु॥ टोलाका गो-तुका एव ब्राह्मणे प्रतिगर्हिताः॥१६॥
 तेषां ज्ञाने पानेन सद्यः पातित्यमाप्नुयात्॥ गुर्जर-चतुराशीति
 भेदभिन्नानां परस्परं यदृष्ट्या संसर्गभावः॥ कृते संसर्गे प्रत्यवापो
 नास्तीति समानदेशीयत्वात् सदाचारनात्॥ अन्येषु चतुष्टयविदे
 पुत्राभ्यां न प्रथमं शास्त्री व्याप सं-भ माध्यं दिनानामेव

भ

33

संबंधः॥ आश्रयायनापस्तंभयोः परस्परं योनि संबंधोऽतः संबंधश्च॥
 काण्वानां नात्यैस्तथा माध्यंदिना नां च नात्यै न॥ शक्यं वाक्काण्वो
 सामकैः सह क्वचित् आश्रयायनां योनि संबंधो अत्र संबंधश्च॥ सर्व
 मेतदाचारात्॥ कापस्तपदं चिधा वाचकं भवति॥ रूढिः॥ योगरूढिः॥ यो
 गः॥ येषु केवला रूढिस्तेषां पंचैव संस्काराः॥ तेषु पूर्वस्यां स्निग्धलिपि
 तैस्वकाः॥ मधुमांसादिभक्षणपराः॥ कौकलेषु प्रभुरिति प्रसिद्धाः॥ नाम्ना
 मधमांसादिभक्षणविधवापरिणयनवृषणीप्रतर्कविज्ञाचलिपि
 तैस्वकाः॥ तेषामपि पूर्वोक्तमर्चनेन पंचैव संस्काराः॥ येषु योगरूढिस्ते
 च

नाम्ना

33

पाण्डुरा संस्कारावेदाध्ययनादि॥ अग्निहोत्रादिकं विहितमेव॥ अनुसं
 बंधो नास्ति॥ अतएव धारादोषोपि वर्तते॥ येषु केवलं योगएव॥ तेषु
 योगं पथागारं पाननीपाश्रयापनीपाश्च॥ अत्र योनि संबंधा
 दो योगाश्च॥ गुरुत्री मात्रा युक्तोऽपि शोचाचारसमन्वितः॥ ज्ञातस्त्रिपुर
 षपर्वंतं स्यात्तोदिनपंक्तिषु इति यचनात्॥ कलेरादौ दिजाः केचित्
 वैश्यधर्मसमाश्रिताः॥ पातित्यकर्मरहिता वेदोत्पत्ति संस्थिताः॥ भो
 जनादौ परित्यक्ता ब्राह्मणो विद्यया हितैः॥ संस्कारान् प्रापिता मंत्रैः संस्था
 कर्मणि पाहिताः॥ तेषु तेनैव मार्गेण वर्तते जगती तं न॥ योनि संबंध

३४

भ्यो ज्ञानि कुर्वति चरस्वरं ॥ शिष्या ब्रह्मज्ञान लक्षण प्राप्ता एतत्संस्कारि
 वनपंतो भोज्याः न वापेनिसं बंधे पोतनीयाः ॥ नादाः ब्रह्मक्षत्रिपाः सारस्य
 ताभ्यपेक्षिषु वर्जनीया हि जैः सह ॥ तेषां नराघातादिगृहीत्यांतर्गृहेषु पादं
 त्याभोक्तयेमिति शिष्याचारः ॥ श्रद्धादापि स्यात्संभुतां संहानाभ्यविश्रुताः वि
 करणीयताः ॥ निरुद्धा रक्षाभ्येकजात्रलिंगधरास्तथा ॥ श्रद्धेभ्योप्याधिसो
 स्तेतुविप्रसेवासुता लसाः ॥ शिर्गाईता ॥ तेषां प्रतियहः ॥ को ब्राह्मणैः पाप
 नीरुभिः ॥ आमातं भूमिरीपभ्यैव स्मृतिवत् ॥ तेभ्यो ह्येव समादाये कं
 मीयसादिकं हि जः ॥ कुर्वन्तोपमना प्रीतिर्जनं तेषां न विदुः ॥

गावो

३४

श्रीविश्वनाथ कविता कवितापकेन नानातिबंधमवहा पवित्रिर्निर्लोपं ॥
 सम्पूजितापभुविजातिविवेक एषो विद्वंस एव हृदयेषु विचारयंतु ॥ ॥
 इतिजातिविवेकेचतुर्थपरिच्छेदः ॥ इति श्रीविश्वनाथविरचितो जातिविवेक
 समाप्तः ॥ संवत् ११९१ राक्षसनाम्नि संवत्सरे दक्षिणापने भ्रातृमासे
 कृष्णपक्षे सोमवारे सूर्यपुरातिकासिनारपुताभंतनुजेन श्रीहस्तेन लिखि
 तोपं जातिविवेकग्रंथः समाप्तिपदा ॥ परोपकारार्थं तथा च स्वाध
 र्तिरित्येतोस्ति ॥ तेष्य कपाठकयोः शुभं भवतु श्रीरस्तु ॥ कल्याणमस्तु ॥
 प्राचिनगीतापुस्तकात् प्रतिकृतास्ति ॥ श्रीगोपीजनवत्स प्रसन्नोऽस्तु ॥

जाति

३५

विवेक

इदं पुस्तकं जाति विवेकाख्यं । पु. ३५

३५